

**Hikmet Babaoğlu
siyasi elmlər doktoru, professor**

əvvəli ötən sayımızda

Yəhərəltisi tüklü olan at da yaxşı at sayılır. Dırnağının arasında tük çıxan at, dırnağı uza-naraq yuxarı çevrilən at, ayaqları mütlənasib olmayan at, solaxay at, ağızgöz at, əməs (yeni gündüz koru at), solayağı (dal, ya da qabaq) ağı olan at, laı (madyan gör-dükde kişnəyə bilmeyən) at, kar (diğer atların kişnəməsinə qulaq şəkişməyən) at, çəpgöz at, hur (ayaqları ayrı) at, əqvəd (düzbo-yun) at, əyriquyuq at, itquyuq - gədək və nazik quyuqlu at, əf-xəz (yeni ayağını götürdüyü ayağının yerinə qoymayan) at da yaxşı at sayılmaz. Minməyə qoy-mayan, təpik atan, cılıv dərtan, çox kişnəyen, tez-tez taxərrüşə gəlib şeyhə çəkən, şahə qalxan atlar da yaxşı atlar hesab edil-məz. Bir sözlə, zahiri görünüşün-də qüsürələri olan atlar, rəngləri zövqsüz olan atlar, boyu kiçik at-laryaxşı at hesab edilməz. Atla-rın sağ qabırğalarının sayı solda-kindən bir ədəd artıq olar. Əgər sağ və sol qabırğaların sayı eynidirse, belə atın tayı-bərabəri ol-maz.

Bələliklə, atların rənginə və zahiri görünüşlərinin əlamətləri-nə görə keyfiyyətinin müəyyen-leşdirilməsinə orta əsr kriteriya-larına görə öyrəndik. Ancaq he-sab edirik ki, bunlar indi etalon sayılıbilməz. Çünkü ötən 1000 il ərzində seleksionerlər seleksiya vasitəsilə yeni at cinsi və yarımcinsləri yaradıblar. Atlarxüsusi-ləson 150-200 ilə ardıcıl olaraq təkmilləşdirilib, onlara yeni keyfiyyətlər qazandırılıb. Məsələn, tutaq ki, XI əsrə bəyənilməyən alapaşa at XVII əsrə Koroğlu-nun Qiratını yaxalayırırdı. Dastan-da bu mənzərə bele təsvir edilir. Gizir5 oğlu olan Mustafa bəyin alapaşa atı qovalamada Koroğlu-nun Qiratını yaxalayır.

**Bir atı var alapaça,
Aman vermir Qırat qaça,
Xəncərinin ucu haça,
Giziroğlu Mustafa bəy.**

İndi isə qədim türk yazılı mətnlərində və dastanlarımızda atlar, onların mösiətimizdə, hə-yatımızda, hərbi fəaliyyətimizdə yeri və rolü ilə bağlı qısa araşdır-mani təqdim edək. Düşnürük ki, bu mövzunu bütün türk xalq-larının ortaq və ən qədim das-tanlarından hesab edilən "Dədə Qorqud dastanı" ilə başlasaq yaxşı olar.

**"Dədə Qorqud
dastanı"nda atlar**

Qeyd etmək lazımdır ki, dastanda atlar bütün mərasim və döyüş səhnələrinin əsas qəhrə-manlarıdır. Onlardan həm ərzaq

kimi, həm nəqliyyat vasitəsi kimi, həmdə hərbi vasitə kimi istifadə olunur. Məsələn, "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda Xanlar xanı, Qamğan oğlu Bayandır xan övladı olmadığı üçün Dirse xanı qara çadıra göndərir. Altına qara keçə döşədir, qara qoyunun etindən yemek hazırlatdırır və s. Bundan

qədim türk mətbəxinin ən sevilən ərzağıdır. Bundan sonra isə qızırmızı gəlir. Dirse xan göl kimi qızırmızı düzəldirib acları doyurur ki, onların da duası sayesində Tanrı ona övlad bəxş etsin. Duaları qəbul olunur və oğlu Buğac dünyaya gəlir. Dastanda bu ve ya başqa cür mərasimlər üçün at eti və qızımızın qida vasitəsi kimi təqdim edilməsi səhnəsi çoxdur. Toy məsələsinə gəldikdə isə, bu, doy – doymaq mənasındadır. Qədimdə toy təkcə şənlik və evlilik mərasimlərinə verilən ad deyil, həm də ehsan mərasimlərinə verilən ad id. Yəni məqsəd insanları doyduraraq, toyduraraq onların duasını qazanmaq idi.

"Dədə Qorqud dastanı"nda at cinsləri

"Dədə Qorqud dastanı"nda ümumiyyətələ beş cür at cinsinin adı çəkilir. Birinci Qazılıq atı, ikinci bədəvi atı, üçüncü bədöyi at, dördüncü ərəb atı, beşinci qara-qucat (yəni qara – böyük, quc isə güclü, cüssəli və güclü at demək

ən uzaq yerlərə məhz yeləsi (yal-mani) qara Qazılıq atı minilir. Ele Dirse xan ova (əslində isə oğlu Buğacdan qurtulmaq üçün onu öldürməyə) gedəndə də belə atlardan birini minir. Dirse xanın xatunu isə ona belə sual edir.

*...Qalqubanı yerindən un durdun,
Yelisi qara Qazılıq atun bütün mindin,
Kökisi qara qaba dağa ava çödün,
İki vardin, bir gelirsən, yavrum qanı?*

Bundan başqa, "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nda da Qanturalı özünə ömrür-gün yoldaşı ax-tarmaq üçün uzaq səfəre, yenİ iç oğuzdan, Daş Oğuzdan kenarda olan Trabuzan təkuruna gedəndə yene Qazılıq atını seçir.

*...Baba, yelisi qara Qazılıq
atıma əyər (yəhər) salayım, qanlı
kafir elinə aqınçapayım" (agın –
burada hicüm) deyir.*

*Qazılıq atları dastanda o qə-
dər qıymətlidir ki, həttə Dədə Qor-
qud dastanın əvvəlində söylədiyi
nəşihət və xeyir-dua mətnində də
bu atların adını çəkir.*

mirsə, deməli, o, heç nəyə lazımdır, deyil, elə bitməsə ondan yaxşıdır.

Bəs Qazılıq atı necə atdır və bu ad neçə izah edilməlidir? Das-tanda həmişə başı qarlı olan Qazılıq dağının adı çəkilir.

...Dirse xanın xatunu qayıtdı, geri döndü. Qatlanmadı, qırq incə qızı boyuna aldı, bədəvi atı mini-boğlancığın istəyü getdi. Qişda-yazda qarlı-buzu əriməyən Qazılıq dağına gəldi çıqdı...

*Aqar sənin suların, Qazılıq dağı,
Aqar kibi aqmaz olsun,
...Bitər sənin otaların, Qazılıq dağı,
Biterikən bitməz olsun!*

Bu sözləri Dirse xanın xatu-nu oğlunu axtararkən deyir. Gö-ründüyü kimi, xatun burada axtar-rışa gedən zaman bədəvi atı mi-nib gedir. İndi isə bir az əvvələ qayıdaq. Xatun Dirse xandan oğlu-nu soruşan zaman isə döyüşə hazırlaşır.

*...Paralanıb Qazılıq atımdan
enməyinə,*

Türk tarixi və mifoloji dünyagörüşündə atlar

Dastanda adı çəkilən şahbaz (şahlara layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının məxsus at) at cinslərinin adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dastanın üzü köçü-rülərkən bir sira dini mətnlər kimi, artıq İslamu qəbul etmiş türk mirzələr tərəfindən əsas mətnə salınmışdır. Çünkü bədəvi və ərəb atlar həmin dövrədə yeni-yeni ad-sən qazanmağa başlamışdır. Elə "Dəli Domrul boyu"nda Domrulun Əzrailli tanınması da ondan xəbər verir ki, dastanın üzükötürüldüyü zaman, yəni VII-VIII əsrlərdə hələ də türklərin bir qismi İslamu qəbul etməmişdi. ("Dəli Domrul boyu"num məzmunu bələdir ki, Domrul bir obada şivən qurulub ağladılarını görür. İnsanlardan nə üçün ağladıqlarını soruşur. Onlar isə deyirlər ki, Əzrailliz bizim igidi öldürüb. Bu, Domrulun xoşuna gəlmir. "Əzrailli mənə göstərin görüm, o kimdir ki, belə bir igidi öldürür" gvə s.). Tanrıçılıqda isə Əzraill yox idi. Kim bilir, bəlkə "Dədə Qorqud dastanı"nın üzünün yenidən bizi məlum olan şəkildə köçü-rülməsi elə türklər arasında İslamu təbliğ etmək üçün yeni variantda işlənilmişdi

pərt olan Dirse xan evinə gəlir və xanımını ona övlad bəxş etmədiyi üçün qınayır. Xanım isə deyir ki:

**Hay Dirse xan, bana qəzəb etmə!
İncidib acı sözlər söyləme!**

Yerindən uru durgıl!

Ala çadırın yer üzüne dikdirgil.

Atdan ayğır, dəvədən buğra (nar),

qoyundan qoç öldürgil.

...Dəpə (təpə) kibi et yiğ,

göl kibi qızırmızı sağdır.

Ulu toy elə, hacət dilə.

Göründüyü kimi, qurbanlıq heyvanlarının başında ən qiyməti heyvan olaraq at gəlir. Ayğır eti

dir). Bunlardan ikisinin ərəb cinsi- li at olması şübhə doğurmur. Bədəvi və ərəb at ele ərəb at cinsləridir. Biri, yəni bədöyi at mübahisəlidir. Ya bu at Bədəvi adının tələffüzde deformasiya olmuş for-masıdır, ya da yerli at cinsinin adıdır. Nəzərəalsa ki, bədəvi və bədöyi atlar bir-birinə qarışdırı-mdan ayrı-ayrı yerlərdə konkret qramatik formada yazılır, o za-man bədəvi və bədöyi atları ayrı cins kimi qəbul etməliyik. Digər cinsler Qazılıq və qaraquc isə mübahisəsiz yerli at cinsləridir və başqa atlardan xeyli üstün tutulur və təriflenilir. Ən çətin döyüslərə,

*...Sarp (sərt) yürükən Qazılıq ata
namərd yigit binə bilməz.*

*Binincə, binməsə yeg (yaxşı).
...At yeməyən acı otlar bitince,
bitməsə ye...!*

Göründüyü kimi, burada Qazılıq atı iti, sərt qaçan və hər yoldan keçənə yüyən verməyən, hər kəsi belinə mindirməyən atdır. Yiyəsinə sadiq, güclü və uca atdır. Bu misralardan eyni zamanda o, at və onunla bağlı olan məsələlər türklər üçün, bir növ, qiymətləndirmə etalonudur. Məsələn, əgər bitmiş otu at ye-

*Yenümlə (ətəyimlə) alca (qır-mızı) qanım silməyinəce,
Qol-bud olub yer üstüne düş-meyinəce*

Yalnız oğul yollarından dön-məyəyik!

Göründüyü kimi, xatun olma-sına baxmayaraq, Buğacın ana-sının ən azi iki atı var, biri döyüş üçün nəzərdə tutulan Qazılıq atı, digəri isə gəzintiyə çıxanda min-lən bədəvi at. Bu nümunədən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar. Das-tanda adı çəkilən şahbaz (şahla-ra layiq), ərəbi (ərəb), bədəvi (yenİ çöl ərablarının adları isə, hesab edirik ki, VII-VIII əsrlərdə dərəcələnən bədəvətən be-lə bir qənət ifadə etmək olar ki, qədim türklər müxtəlif məqsədlər üçün cins atlar saxlayırdılar